

ПРОБЛЕМЪТ „СЕСУАЛНА ЕКСПЛОАТАЦИЯ“ – ФАКТИ, ИЗВОДИ И ОЧАКВАНИЯ ЗА ОБРАЗОВАТЕЛНИ И СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНОВАЦИИ

Илиян С. Ризов, Мариана И. Минчева-Ризова

THE SEXUAL EXPLOATATION - FACTS, CONCLUSIONS AND EXPECTATIONS FOR EDUCATIONAL AND SOCIO-PEDAGOGICAL INNOVATIONS

Iliyan S. Rizov, Mariana I. Mincheva - Rizova

ABSTRACT: The article presents a brief overview of the situation in Bulgaria regarding the problem of sexual exploitation and educational and socio-pedagogical response of it on the level of primary prevention. The concept of D. Hingsburger for the prevention of sexual exploitation among young people with special educational needs is considered.

The authors present their experience with the implementation of D. Hingsburger's concept in developing programs and models for non-formal education about the prevention of sexual exploitation among young people with intellectual disabilities and young people with special social needs living under the conditions of the Roma ghetto. An analysis of some common characteristics of the both vulnerable groups is made.

KEYWORDS: sexual exploitation; traffick of human; prevention of risk behavior; D. Hingsburger's "safety ring"; children and young people; special educational and special social needs.

Проблемът за сексуалната експлоатация през призмата на трафика на хора в България

Трафикът на хора с цел сексуална експлоатация е най-често докладваната форма на трафик в Европейския съюз. Жертвите предимно са жени и момичета от Централна и Източна Европа (включително България). [7]

По данни на Европейската Комисия, 67 % от регистрираните жертви на трафик в ЕС са жертви на сексуална експлоатация (от тях 95 % са жени или момичета), следвани от жертвите на трудова експлоатация (21 %) и други форми на експлоатация (12 %). [8]

Според Годишния отчет за 2018г. на Националната комисията за борба с трафика на хора (НКБТХ) към Министерския съвет, България продължава да бъде главно страна на произход за жертвите на трафик на хора. В ситуацията на засилващите си миграционни процеси, страната ни започва да се превръща и в транзитна по отношение на жертвите на трафик. [3] Съгласно предоставени данни от Прокуратурата за регистрираните досъдебни производства, продължава тенденцията мнозинството от жертвите на трафик да са жени и момичета – приблизително 90 % от регистрираните случаи. [2]

Основни изводи по отношение на тенденциите в трафика на хора, според Годишните доклади от 2017г. и 2018г. на НКБТХ, са: 1) Трафикът на хора с цел сексуална експлоатация продължава да е основна форма на това престъпление за България, като се забелязва ръст в идентификацията на жертвите на трафик с цел трудова експлоатация; 2) През разглеждания период огромно мнозинство сред жертвите остават жените, като броят на жените, жертви на трафик с цел трудова експлоатация, също е нараснал; 3) Има завишаване на броя на идентифицирани случаи на трафикирани бременни жени с цел продажба на детето; 4) Расте значимостта на интернет и информационните и комуникационни технологии при всички елементи и фази на трафика на хора.

По данни на Министерството на вътрешните работи, НКБТХ и неправителствени организации, работещи на терен, съществува ясно разграничение между профилите на жертвите по отношение на различните видове трафик, в които те биват ввлечени. В елитната и клубна проституция най-често биват ввлечени момичета и жени от български произход, с добър и висок социален статус, добро образование. Към улично проституиране са склонявани момичета и жени най-често от ромски произход: с нисък социален статус, ниско образование, или без образование.

Жертвите на международен трафик на хора с цел сексуална експлоатация са основно млади жени, предимно от ромски общности, с ниско или никакво образование, в затруднено материално положение.

Към настоящия момент съществува тенденция на намаляване на насилствените методи за набиране и въвличане на жертви в трафик на хора с цел сексуална експлоатация. За сметка на това, се засилва използването на така наречените „меки методи“, които предполагат използване на измама, финансова задлъжнялост, зависимости и предлагане на привлекателни оферти (дори за проституиране). Все по-популярен става т.нар. метод „лавърбой“ (от английски език loverboy: любовник, любим). Потвърждават се наблюденията от работата на терен, че все по-характерно за явлението „лавърбой“ в България е преминаването му в „лавър-хъсбанд“ (lover-husband). Съществуват много случаи, в които сводниците се женят за своите жертви. Така се затвърждава зависимостта на жертвата от своя насилник като фигура на съпруг, който се грижи за семейството, съхранява парите в името на бъдещия им съвместен живот. По силата на семейните ценности, не е допустимо съпругата да се противопостави и да предаде съпруга си. Ако съпругата забременее, нейният сводник - съпруг може да продаде новороденото, или да го отглежда, експлоатирайки и него - чрез джебчийство или просия. [1, 19]

Не са редки случаите, в които жени попадат в ситуация на трафик, докато търсят посредник за упражняване на сексуални услуги, като се следва и припокрива моделът „работник-работодател“. Увеличава се броят и на случаите, при които жертвата и трафикантът си разпределят приходите. При неспазване на този принцип и несвоевременно изплащане на парите от трафиканта, жертвата сигнализира правозащитните органи. [2] Констатира се също, че „при не малко случаи се отчита липса на осъзнаване за възможността за евентуално попадане в трафик на хора.“ [2] Предвид профила на жертвите, техният социален статус и новите форми на взаимоотношения между тях и трафиканта, при много случаи се отчита липса на осъзнаване на възможността за евентуално попадане в трафик на хора.

Докладите на НКБТХ, както и други публикации, отразяващи проблема за сексуалната експлоатация, се фокусират предимно върху проблема „трафик на хора“, чиито жертви са преди всичко жени и момичета от ромски общности, което отговаря на реалността. Свързването на проблема „сексуална експлоатация“ и „трафик“ с характеристиките на жертвите, отнасящи се до специфичните им потребности, е значително по-рядко. Но трябва да се има предвид, че спрямо ромските общности действат множество взаимосвързани фактори на уязвимост¹, един от които е факторът „увреждания“. Липсват точни данни за тежестта на този фактор, но наблюденията от работата на терен и свидетелствата в публикациите говорят за това, че той е много висок.

Свързването на фактора *увреждане* с уязвимостта на ромските общности по отношение на *сексуално насилие* и *трафик* не е добре очертано в изследванията. Съществуват обаче сигурни свидетелства за влиянието на фактора *увреждане* по отношение на уязвимостта на децата и жените в ромски общности. „Като се вземе предвид високият процент на умствени увреждания сред ромите, както и по-големият риск от насилие и експлоатация сред тези хора, поради традиционните норми на отричане, и това че са пренебрегнати от обществото като цяло, те са особено уязвими към всички форми на експлоатация и трафик.“ [4, 46]

Съществуват проучвания сред жертви на трафик, които също посочват, че значителен брой от трафикираните лица страдат от умствени увреждания или психични разстройства. В докладите на Държавния департамент на САЩ през 2011г. и 2012г. относно трафика на хора се отбелязва, че съществува ръст на жените и момичетата с психични увреждания, които стават жертви на трафик с цел сексуална експлоатация в Нидерландия. [4]

Факторът „специфични потребности“ към уязвимостта по отношение на сексуалната експлоатация в контекста на трафика на хора се признава и в официалните документи на Правителството на Р. България. В Годишния отчет на НКБТХ за 2017г. се казва следното:

¹ Например сред факторите, които най-често се посочват са: бедност, безработица, ниско образование и липса на образование, риск от отпадане от образование, ниска здравна култура, сегрегация, труден достъп до социални и здравни услуги, увреждания, насилие, злоупотреба с наркотични вещества, семейна задлъжнялост.

„По данни от годишните доклади на НКБТХ и анализа на периодичните проучвания, много от случаите на жертви на трафик (както жени, така и мъже), касаят лица със специфични потребности като:

- трайни здравословни проблеми и/или хронични заболявания;
- трайни и/или продължителни физически нарушения и/или увреждания;
- жертви с ментални нарушения и/или трайни психични/психиатрични разстройства;
- при трафика на хора с цел организирана просия – в много от случаите лицата са с хронични заболявания, често с алкохолна зависимост, често са трайно безработни и/или бездомни.“ [2, 11]

Наред с посочените по-горе рискови групи, в докладите се обобщава, че се запазва устойчива тенденцията все повече мъже и момчета да бъдат идентифицирани като жертви на трафик (особено с цел трудова експлоатация и/или просия). Отчита се и регистриране на случаи на мъже, с различна сексуална ориентация и/или себеопределяне, въввлечени преди всичко в трафик с цел сексуална експлоатация. [2, 12]

Както вече отбелязахме, обикновено публикациите се фокусират върху проблема за сексуалната експлоатация от гледна точка на трафика на хора с цел придобиване на доходи. Недостъпна за изследване е територията на сексуалната експлоатация в интимните междуличностни отношения.

Проблемът за сексуалната експлоатация през призмата на междуличностните взаимоотношения и онлайн комуникацията

В изследователски доклад², изготвен от няколко европейски страни, включително България, се казва следното: „Ние знаем твърде малко за изживяваните от самите млади хора междуличностно насилие и злоупотреба от интимния партньор в техните собствени интимни връзки. Освен това, много от съвременните европейски политики по закрила на детето в недостатъчна степен признават този вид насилие в интимните отношения между млади хора като проблем на закрилата на детето.“ [5] В доклада се посочва още, че „съвременните изследвания върху насилието в интимните отношения между млади хора са фокусирани главно върху насилието и злоупотребата лице в лице. Малко са националните и международните изследвания, които са насочени към честотата на ползване и към въздействието на новите технологии, включително сайтовете тип „социална мрежа“, върху преживяваните от младите хора междуличностно насилие и злоупотреба (МЛНЗ).“ [5] Посочва се също, че новите технологии могат да утежнят офлайн-изживяването на насилието, както и да представляват отделна форма на злоупотреба сами по себе си.

Изследването посочва, че между половината и две трети от момичетата на възраст от 14 до 17 г. и от една трета до две трети от момчетата от петте страни³ съобщават за преживяно МЛНЗ. [5, 22] Честотата на изживяно сексуално насилие варира при изследваните лица от посочените държави от 17% до 41% при момичетата и от 9% до 25% при момчетата. Според обобщените данни, повечето млади хора съобщават за изнудване, а не за прилагане на физическа сила. Момичетата в Англия и Норвегия съобщават най-често за такива случаи, като една от всеки три съобщава за някаква форма на нежелано сексуално действие. [5, 24] Проучването измерва набор от фактори, влияещи върху уязвимостта по отношение на МЛНЗ. Сред тях не са включени такива, които са свързани с наличието на специални образователни и специални социални потребности на преживяващите МЛНЗ .

През последните няколко години, съдейки по издаваните информационни и образователни материали (включително, онлайн), се наблюдава нарастващ интерес към проблема за сексуалната експлоатация сред младите хора, включително и сред тези със специални образователни и специални социални потребности.

² Изследването е проведено по проект: „Опазване на интимните отношения между тийнейджъри“ (Safeguarding Teenage Intimate Relationships STIR): Съвързване на контекста и рисковете онлайн и офлайн, Финансиран по Програма DAPHNE III от Европейската комисия (<https://www.safenet.bg/images/sampleddata/files/STIRxecsummarybg.pdf>)

³ Държавите са: Англия, България, Италия, Кипър и Норвегия.

По отношение на младите хора със специални образователни потребности проблемът става все по-очевиден, което се дължи преди всичко на поставянето му от заинтересовани родители, организации и институции, в които живеят деца със специални образователни и специални социални потребности. Те обикновено разглеждат сексуалната експлоатация в отношенията между младежите като част от по-общия проблем: недостатъчното базово сексуално образование за тази група млади хора, или изобщо липсата на такова. Безпокойството на родители и професионалисти допълнително е провокирано от онлайн-предизвикателствата, с които трябва да се справят младите хора, имащи сериозен дефицит на личностни и социални умения.

Националният център за безопасен интернет в България констатира, че българските деца все по-често попадат на вредно съдържание в интернет. По данни на изследване, проведено през 2016г., „около 15% от децата споделят, че през последната година са били притеснени или уплашени от нещо, което са видели онлайн, което е ръст с около 10% спрямо 2010г. Вероятността това да се случи се повишава с възрастта на децата, но нарастването спрямо 2010г. е валидно за всички възрасти.“ [6, 3] Особено тревожно е, че, по данни на същата организация, една трета от българските деца са общували онлайн с човек, когото не са срещали на живо. „Най-притеснителното е, че около една пета от тези деца са се срещали на живо с хора, с които първо са се запознали в интернет. В сравнение с 2010г., значително повече тийнейджъри са готови да предприемат подобна стъпка, като може да се каже, че за децата над 15 годишна възраст запознанството с хора онлайн се е превърнало в норма.“ [6, 4] В същото време, повече от половината деца не споделят с родителите, когато нещо ги е притеснило в интернет. Около 44% от децата никога не се споделяли, а около 19% почти никога не са споделяли на родителите си. [6, 4]

Превенция

В отговор на проблемната ситуация, в България е приета Национална стратегия за борба с трафика на хора (2017-2021г.) и се изпълняват годишни национални програми за предотвратяване и противодействие на трафика на хора и закрила на жертвите.

Превенцията на рисковото поведение преминава през намаляване влиянието на факторите на уязвимост, но комплексните икономически и социални проблеми в България ще продължават да обуславят сегашната ситуация, свързана с трафика на хора с цел сексуална експлоатация.

Макар че държавата разкрива свои структури за борба с трафика на хора, на равнище на практически дейности по отношение на първичната превенция има още много какво да се желае.

Образователната система не предлага възможности за системна работа с учениците по превенция на рисковото поведение, включително на сексуалната експлоатация. Разработени са стандарти за образователно съдържание, които имат отношение към проблема, но организацията на учебните предмети и съдържането в тях не отразяват държавните изисквания. Съществуват училища, в които се работи по проблемите на трафика на хора, но предимно в клубни форми, чието функциониране е силно зависимо от наличието на финансиране по проекти.

Неформалното образование и социално-педагогическата работа на улицата (мобилна работа с млади хора) в сферата на превенцията на рисковото поведение в повечето случаи е оставено на инициативата на НПО, а финансирането не е постоянно и често пъти е въпрос на шанс.

Центровете за настаняване от семеен тип, в които живеят деца със специални образователни и специално социални потребности, обикновено също не разполагат с ресурс за работа по проблема. Не рядко проблеми, възникнали в резултат на сексуално експлоатиране в междуличностните отношения, се превръщат в повод за отнемане на свобода и права на младите хора и не мотивират предприемането на превантивни и образователни действия с тях.

В очакване на образователни и социални иновации

Както вече бе посочено, момичетата и младите жени от ромски общности, децата и младите хора, живеещи в институции, както и децата и младите хора с увреждания, са

групите с най-висок риск по отношение на въвличането в сексуална експлоатация. Значителни части от тези уязвими групи се припокриват. Много деца и младежи попадат едновременно в тези групи и изпитват многократно усиленото въздействие на дискриминацията и стигматизацията по здравословен, полов и етнически признак.

Дефицитът от социално-педагогически и образователни интервенции спрямо тези групи се отчита не само в България, но и в други държави, които имат по-добре развити социални и образователни системи. До тези изводи се достига в проучвания, които засягат децата и младежите с увреждания. [13], [14], [16] Същевременно се търсят отговори на проблема, като се създават модели и програми за обучение по превенция на сексуалната експлоатация, приложими в различни сфери на работа с деца и младежи с увреждания. Въпреки трудностите по тяхното въвеждане, които често са свързани с преодоляването на институционални бариери, обществени нагласи и др., съществува значителен опит в държавите, които проявяват по-висока чувствителност към проблема за виктимизацията на хората с увреждания. С успех например се ползват изследванията и практическата работа на D.Hingsburger (Канада), чиито опит се разпространява във Великобритания и други държави, включително и България.

„Пръстенът на безопасността“ е концепция на D.Hingsburger (1994), която според него възниква от клиничната практика, основаваща се на убеждението, че хората с увреждания се нуждаят от набор от умения, които им дават възможност или да отблъскват нежелан натиск за сексуална експлоатация, или да съобщават за такъв веднага след възникването му. [9] Авторът дефинира 6 области за самозащита:

- сексуално образование,
- отстояване на личното пространство,
- умение да казваме „не“,
- наличие на доверен човек, с когото да споделяме,
- познаване и отстояване на собствените права,
- здравословна концепция за себе си и самоувереност.

На основата на тази концепция са разработени модели и програми за обучение на млади хора със СОП (интелектуални затруднения и други). Концепцията е възприета от българо-английски екип (Бирмингам, Варна) и на нейна основа са разработени програми за обучение на млади хора със специални образователни потребности (СОП) и на млади хора със специални социални потребности (ССП).⁴ Въпреки големите различия в начина на живот на двете групи – млади хора със СОП, които имат интелектуални затруднения и млади хора със ССП, които живеят в условията на ромско гето, поради високото равнище на тяхната уязвимост, те се сблъскват с аналогични проблеми.

Съдържанието на програмите и моделите за обучение, които използват концепцията, се разкрива от следните компоненти от „пръстена на безопасността“:

Сексуално образование. D.Hingsburger отбелязва, че сексуалното образование е подобно на езиковото обучение. [9] За хората с интелектуални увреждания назоваването на различни части от своето тяло може да е проблем и това отнема възможността им да съобщават за евентуална злоупотреба с тях. За децата и младежите със ССП (живеещи в условията на гето) често пъти оставени без образование и семейни грижи, също може да се отбележи този проблем. Те се затрудняват в правилното назоваване на частите на тялото и особено в случаите, когато не владеят български език, а майчиният им език е много беден.

Сексуалното образование трябва да научи младите хора, че сексуалността е добра и здравословна част от начина на живот на всички хора. [12] Много хора с увреждания обаче са научили, че сексът е лош, сексът е мръсен и сексът ще ги вкара в беда. [10] Тази нагласа често пъти се поддържа от служителите в институции и организации, работещи с хора с увреждания. Не са малко младите хора със ССП, които също мислят по този начин, като много често тези техни убеждения се съпътстват от агресивни прояви за доказване на собственото полово превъзходство, отмъщение и др. Сексуалното образование, което сега липсва или е

⁴ Проект „НОРЕ“ (JUST 2015/RDAP/AG/MULT/9873), финансиран по програмите „Дафне“ и „Права, равенство и гражданство на ЕС“, изпълняван от BILD (Бирмингам), EASPD (Брюксел), Социална асоциация „Св.Андрей“ (Варна).

недостатъчно за двете групи деца и младежи, би трябвало да представя интимните отношения като нормален начин на взаимодействие, който изисква спазването на правила и норми, произтичащи от равноценността на половете и личните права на всеки. Тази норма на поведение обаче, често пъти среща страховете и неразбирането на родителите/семействата на младежите и от двете рискови групи. Работата с родителите за преодоляване на техни предразсъдъци, свързани със сексуалността на младите хора и половите им роли, е задължително условие, когато се въвежда сексуално образование. И това условие не се отнася само до работата с родителите на младежите от посочените уязвими групи. По отношение на риска от въвлечане в сексуална експлоатация трябва да се мисли за уязвимостта на всички млади хора.

Следващият компонент от „пръстена на безопасността“ се отнася до *отстояване на личното пространство*. Запознатите с начина на взаимодействие между младите хора в гетата (включително и в сегрегирани училища) отбелязват, че те често се характеризират с експресивна емоционалност, но същевременно – и със силно изразена агресивност, стигаща редовно до нарушаване на междуличностни пространства. Както децата от гетото, така и децата със СОП и от институции имат проблем с придържането към своето собствено пространство и отстояването на това право.

Докато младите хора със СОП, независимо от това дали живеят в институция или в домашни условия, изпитват проблеми с възприемането на своето лично пространство, заради това, че често са силно протектирани от персонала или от техните родители, при „свободните“ млади хора от гетата в голяма степен е обратното. Тяхното неумение да спазват граници, да отстояват своето лично пространство и да не навлизат в чуждото пространство, по-скоро се дължи на това, че тези норми не се изработват в семействата им, а преди всичко на улицата, която обитават в по-голяма част от времето си.

Неумението да се спазват граници често се проявява в следващия компонент от „пръстена на безопасността“ – *умението да се казва „не“*. Както за младите хора с интелектуални затруднения, така и за тези, които са със ССП, често пъти е проблем да разберат, че „не“ означава „не!“. „Не“ е за този, който го чува и „не“ е за този, който го казва. Това е основно умение, на което трябва да се научат, и което се предвижда във всяка програма за превенция на сексуалното насилие, доколкото това умение осигурява способност на личността да се противопоставя на насилие и да докладва за случая.

Младите хора и от двете уязвими групи изпитват трудности, когато трябва да дадат отказ на неприемливи за тях предложения. Това е обяснимо с ниската им самооценка и лесното им попадане в зависимост от междуличностни отношения. Често пъти те трудно различават истинското от неистинското приятелство, добрите от недобрите взаимоотношения, честността от лъжата. Това води до отсъствие на надеждни междуличностни отношения, както и на постоянни, развиващи се с времето приятелства, изградени на равноценност и партньорство, особено между представители на двата пола. Оттук идва и трудността да се постигне следващата част от защитния пръстен – *наличие на доверен човек, с когото можем да споделяме*.

Драматично е, че точно хората, които имат най-голяма нужда да говорят за своите проблеми, обикновено са обградени от възрастни или връстници, които не искат да ги чуят. Затова, младите хора от гетата или институциите трябва да получават подкрепа да осъществяват по-разнообразни контакти с връстници и възрастни. Те трябва да бъдат научени, че изразяването на чувства, изслушването на другия и споделянето на проблеми е напълно нормално в общуването с другия (от същия или от другия пол). Това създава чувство за сигурност и радост в общуването. Наличието на доверен човек често пъти може да бъде спасителен пояс за много млади хора, които са били обект на насилие, тормоз. Довереният човек е този, пред когото сексуално експлоатираният или заплашван травмиран млад човек може да разкрие своята тайна. Довереният човек може да го подкрепи в докладването на случай на насилие и тормоз пред хора и институции, които могат да помогнат.

Да разбираш своите права и да ги отстояваш е друг компонент от „пръстена на безопасността“. Достоянство и защита са основополагащите начала, обединяващи хората в разбирането и отстояването на своите лични права. Те включват както гражданските аспекти на правото, като договор между граждани, така и дълбоко личностните основания

да се чувстваш достоен и защитен. На преден план излизат: „Имам право да говоря за нещата, които ме вълнуват.“; „Имам право на уважение, защото съм равностоен на всички, независимо от това какво мога и не мога, дали съм ром, турчин, жена или мъж, беден или богат.“; „Имам право на свобода – да избирам нещата, с които да се занимавам, без да преча на другите.“; „Имам право да поискам подкрепа, когато се нуждая от нея.“

Да имаш здравословна концепция за себе си и да бъдеш уверен в себе си е последният компонент от съдържанието на „пръстена на безопасността“. Той сякаш надхвърля отреденото му място, защото до голяма степен е основание, първопричина на някои от изредените по-горе защити. Според Hingsburger двете главни самоизявления, свързани със здравословното самочувствие, са „аз съм желан/а“ и „аз съм силен“. [9] Тези две послания се усвояват чрез взаимодействие на човека с околните. Защото, „докато не можем да „дадем“ самочувствие, със сигурност можем да го отнемем.“ [11]

Опитът на авторите на настоящата статия в работата с млади хора със СОП (интелектуални затруднения) и със ССП (младежи, които живеят в условията на ромско гето) показва, че между тях съществуват много общи проблеми, с които те се сблъскват в сферата на междуличностните си отношения. Двете групи млади хора, макар и стоящи в представите на хората твърде отдалечено и неподлежащи на сравняване, се оказват много близки по отношение на тяхната уязвимост. Това на първо място означава, че процесите на стигматизация и виктимизация си пробиват път „ръка за ръка“ не само там, където обществото се е „оттеглило“, например гетата, но и там, където смята, че е „настъпило“ – в грижите за хората с увреждания и институциите за млади хора.

На следващо място, трябва да се запитаме все по-настоятелно за цената, която плащаме за образование, което по абсурден начин стои извън жизнено важните потребности на децата и младите хора. Да се запитаме също и каква е вероятността един млад човек да бъде „уцелен“ от неформална образователна програма по превенция на сексуалната експлоатация, както и колко родители трябва да се надяват на случайни инициативи, за да се чувстват сигурни за своите деца.

Литература:

1. Боева, Д. (2012) Специфика на трафика на хора в ромските общности – В: Превенция на трафика на хора сред ромското малцинство. С., НКБТХ.
2. Годишен отчет за 2017г. на Националната комисията за борба с трафика на хора към Министерския съвет на Р.България.
3. Годишен отчет за 2018г. на Националната комисията за борба с трафика на хора към Министерския съвет на Р.България.
4. Димитрова, К. и Ива Александрова (2015) Трафик на деца сред уязвими общности. С., Център за изследване на демокрацията.
5. Доклад: „Опазване на интимните отношения между тийнейджъри“ (Safeguarding Teenage Intimate Relationships STIR): Свързване на контекста и рисковете онлайн и офлайн. (<https://www.safenet.bg/images/sampleddata/files/STIRexecsummarybg.pdf>)
6. Онлайн поведение на децата в България. Основни изводи от национално представително изследване, Национален център за безопасен интернет, 2016г. (https://www.safenet.bg/images/sampleddata/files/BulgarianNationalResearch2016_Summary_BG_final.pdf)
7. Ситуационен доклад на Европол за трафика на хора в ЕС, февруари 2016г.
8. Съобщение на Комисията до Европейския парламент и Съвета. Докладване за последващите действия във връзка със Стратегията на ЕС за премахване на трафика на хора и набелязване на допълнителни конкретни действия, Брюксел, 04.12.2017г.
9. Hingsburger, D. (1994). Just say know! Understanding and reducing the risk of sexual victimization of people with developmental disabilities. Eastman, PQ: Diverse City Press.
10. Hingsburger, D. (1992). Erotophobic behavior in people with developmental disabilities. The Habilitative Mental Healthcare Newsletter, 11 (5), 31-34.

11. Hingsburger, D. (1990b). i to I: Self-concept and people with developmental disabilities. Mountville, PA: Vida Publishing.
12. Hutchinson, M. (1990). The anatomy of sex and power: An investigation of mind-body politics. New York: William Morrow & Co.
13. Martínez, R. (2015) Disability in Young People, Increases the Risk of Excessive Internet Use? - Health and Addictions, Vol. 15, No.1, 15-24.
14. McDaniels, B., A. Fleming (2018) Sexual Health Education: A Missing Piece in Transition Services for Youth with Intellectual and Developmental Disabilities? - Journal of Rehabilitation, 2018, Volume 84, No. 3, 28-38.
15. Monat-Haller, R. K. (1987). Speech-language pathologists as counselors and sexuality educators. Asha, 29 (12), 35-36.
16. Todres, J. (2010) Taking Prevention Seriously: Developing a Comprehensive Response to Child Trafficking and Sexual Exploitation – Vanderbilt Journal of Transnational Law, Vol. 43 January 2010, №1.

*Илиян С. Ризов, д-р по педагогика,
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, ДИКПО – Варна,
Катедра „Науки за образованието“
il.rizov@shu.bg*

*Мариана И. Минчева-Ризова, д-р по педагогика,
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, ДИКПО – Варна,
Катедра „Науки за образованието“
m.mincheva-rizova@shu.bg*

Публикувано в: Годишник на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. Шумен, 2019, с.423-433.